

The Formation of Foreign Policy in the Highest Power Centers of the Islamic Republic of Iran (1989–2021)

Abdulreza. Sadeghi Hasanabadi^{1*}, Behnam. Sarkheil², Mehdi. Zibaei², Ghorban Ali. Ghorbanzadeh Savar²

¹ Ph.D. student of Political Science, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

² Associate Professor, Department of Political Science, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

* Corresponding author email address: abrz.sdgh@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Sadeghi Hasanabadi, A., Sarkheil, B., Zibaei, M., & Ghorbanzadeh Savar, G. A. (2025). The Formation of Foreign Policy in the Highest Power Centers of the Islamic Republic of Iran (1989–2021). *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(2), 1-22

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

The objective of this study is to examine how foreign policy was formed in the highest power centers of the Islamic Republic of Iran during the years 1989 to 2021. The research methodology is descriptive-analytical in terms of its objective, and the data collection instrument is library-based. In the present study, causal analysis is centered on cause and effect. That is, on one hand, the highest power centers and foreign policy are treated as cause and effect, and on the other hand, the internal elements of the highest power centers are also considered as cause and effect. The findings indicate that the dominance and superiority of the Supreme Leader in the foreign policy management system of the Islamic Republic of Iran reflect both a structural and intuitive truth within the Islamic Republic's system, in which the Supreme Leader of the Revolution is regarded, both domestically and internationally, as the sole powerful figure in the regime. Although the prevailing view that the Supreme Leader is the absolute decision-maker in foreign policy is widely circulated, this belief is not empirically substantiated and is regarded as simplistic. It should be distinguished from the assertion that "foreign policy leadership" is the responsibility of the Supreme Leader. The study finds that during the research period (1989 to 2021), encompassing four presidents, the Supreme Leader consistently attempted to ensure that presidents would face no restrictions in expressing their views on foreign policy. Instead, he managed the scope of action and warned against crossing the defined red lines. Overall, and aside from foreign policy, this study refrains from using the term "governance duality" because it perceives an implicit ideological bias within it. However, it acknowledges the managerial duality within the executive branch as a structural reality.

Keywords: Foreign policy, Supreme Leader, presidency, structural-functional theory, Ministry of Foreign Affairs

EXTENDED ABSTRACT

The formation of foreign policy in the Islamic Republic of Iran (IRI) from 1989 to 2021 reveals a complex interplay between institutional structures, individual agency, and ideological imperatives. This period, beginning with the post-war reconstruction and the consolidation of power after the death of Ayatollah Khomeini, is marked by the strategic dominance of the Supreme Leader, who not only embodies the highest spiritual authority but also exercises substantial political control over foreign affairs. While the Constitution assigns the Supreme Leader the power to define major policies in consultation with bodies like the Expediency Council, operational ambiguities persist due to the duality in the executive branch where the President also exercises notable influence. Despite the popular belief that the Supreme Leader is the unilateral decision-maker in foreign policy, the evidence suggests a more nuanced dynamic in which the Leader defines red lines while allowing Presidents to maneuver within those boundaries. The study refutes simplistic views of absolutist control, highlighting instead a structurally conditioned managerial duality. Moreover, foreign policy in the IRI is deeply intertwined with ideological projects such as the Islamic Revolution and the Republic's political identity. Hence, the policies often reflect a desire to reconcile revolutionary objectives with pragmatic considerations of governance and international engagement.

The methodological approach of this study is descriptive-analytical, focusing on causal analysis by treating the highest power centers as independent variables and foreign policy outcomes as dependent variables. The research relies on documentary data collection, with particular attention to constitutional texts, presidential statements, and public speeches by the Supreme Leader. The study spans four presidencies—Rafsanjani, Khatami, Ahmadinejad, and Rouhani—each characterized by varying degrees of pragmatism, ideology, and institutional coordination. Rafsanjani's tenure was marked by post-war reconstruction and economic development, supported by a realistic approach to international relations and a temporary delegation of foreign policy leadership to the presidency (Naqibzadeh, 2009). Khatami's era reflected a constructivist approach with a focus on dialogue and norm-building in global politics. Ahmadinejad, in contrast, symbolized a return to revolutionary rhetoric and ideological rigidity, advocating for a globally transformative vision rooted in anti-Western sentiments (Dowlatabadi & Shafiei Seif, 2018; Ramazani, 2001). Rouhani's presidency aimed to restore rationality in foreign policy through legalism, engagement, and economic pragmatism, culminating in the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA). This temporal analysis enables a deeper understanding of how different administrations operated within, against, or parallel to the supreme authority.

Empirical findings underscore that foreign policy during this period was shaped by the interdependence of constitutional mandates, bureaucratic competition, and evolving regional threats. Structurally, three interlocking circles conceptualize the decision-making system: a central circle consisting of the Supreme Leader, President, Ministry of Foreign Affairs, and the Supreme National Security Council; a second circle comprising constitutional constraints; and a third encompassing the broader political system. Despite the apparent separation of powers, the Supreme Leader wields ultimate authority, including the power to veto presidential foreign policy decisions in the name of national interest or Islamic values (Damavandi, 2017). Meanwhile, the Supreme National Security Council, although formally chaired by the President, is heavily influenced by appointees loyal to the Supreme Leader. The Ministry of Foreign Affairs functions largely as an executive arm rather than a policy formulator, a fact repeatedly affirmed in the Leader's public speeches (KHAMENEI.IR, 2021). Nevertheless, ministers like

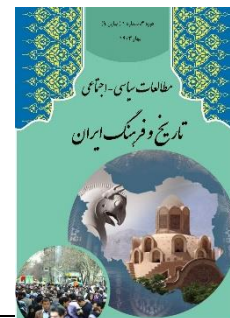
Mohammad Javad Zarif have, at times, asserted agency in diplomatic affairs, particularly when they aligned their strategies with prevailing ideological trends or geopolitical imperatives.

Historically, the eight-year war with Iraq had a lasting securitizing effect on Iran's foreign policy, prioritizing survival and territorial integrity over economic growth or regional cooperation (Dowlatabadi & Shafiei Seif, 2018). This security-centered paradigm persisted well into the 1990s and beyond, influencing interactions with both the West and regional actors. Incidents such as the Mykonos assassination in Berlin (1992) and the resulting diplomatic backlash from Europe further entrenched Iran's defensive posture. Such events reinforced the perception that national security outweighed economic or normative concerns in international engagements. Moreover, the research shows that moments of alignment between ideological identity and foreign policy—such as Khatami's "Dialogue of Civilizations"—garnered greater international legitimacy but often lacked institutional follow-through due to internal resistance or structural ambiguity. Conversely, periods of assertive foreign policy under Ahmadinejad led to diplomatic isolation, sanctions, and internal bureaucratic fragmentation (Khalili, 2018). This divergence between ideological aspiration and practical governance has created a persistent tension within the Islamic Republic's foreign policy apparatus.

A critical insight emerging from this research is the inconsistent role of the Ministry of Foreign Affairs across administrations. Although constitutionally regarded as the executive organ for implementing policy, its influence fluctuated depending on the political capital and strategic alignment of the serving Foreign Minister with the Supreme Leader and other power centers. In some periods, the ministry enjoyed relative autonomy and visibility, particularly during negotiations such as the JCPOA. In others, parallel institutions like the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC) and its Quds Force wielded more influence in regional and security-related affairs, especially during military interventions or proxy engagements. The study emphasizes that such institutional competition reflects deeper issues of coherence and strategic unity. It also contributes to Iran's inconsistent international image, which oscillates between revolutionary assertiveness and pragmatic diplomacy. This duality further complicates the country's foreign relations, particularly when attempts to reconcile ideological goals with international norms encounter resistance from either domestic institutions or foreign adversaries.

The structural-functionalist lens employed in this study, particularly drawing from Parsons' systems theory, provides a useful framework for understanding the interactions among Iran's political institutions. The theory's emphasis on functional interdependence and systemic integration helps explain the cyclical patterns of policy inconsistency and reactive decision-making in Iran's foreign policy. The research finds that Iran's political system often fails to meet the four functional prerequisites of adaptation, goal attainment, integration, and pattern maintenance due to internal rivalries, lack of institutional coordination, and ideological rigidity. Indeed, the structural inconsistencies—such as the absence of a single authoritative institution for foreign policy formation—produce overlapping mandates and bureaucratic inefficiencies. The prevalence of informal networks and factional politics undermines the state's capacity to formulate a coherent and adaptive foreign policy strategy. Additionally, post-revolutionary identity shifts and war-induced trauma have further embedded a culture of distrust and dualistic thinking in Iran's strategic behavior, as evidenced in recurrent self-victimization narratives and the rejection of Western-dominated international order (Azghandi, 2003; Fromm, 2008).

In conclusion, the formation of foreign policy in the Islamic Republic of Iran from 1989 to 2021 is best understood through the prism of institutional dualism, ideological contestation, and historical contingency. While the Supreme Leader remains the principal authority, various actors—including Presidents, Foreign Ministers, and security institutions—have influenced the trajectory of Iran’s international relations depending on their alignment with the regime's strategic vision and internal power dynamics. The study highlights the need for a more integrated, legally grounded, and economically attuned approach to foreign policy that transcends the episodic and personalized nature of Iran’s past strategies. Only by resolving its internal contradictions and adopting a more systemic model of governance can the Islamic Republic move from reactive diplomacy to proactive international engagement.

چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی در مراکز عالی قدرت جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۶۸ - ۱۴۰۰

عبدالرضا صادقی حسن آبادی^{۱*}، بهنام سرخیل^۲، مهدی زیبایی^۲، قربانعلی قربان زاده سوار^۲

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

۲. دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

*ایمیل نویسنده مسئول: abrz.sdgh@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

صادقی حسن آبادی، عبدالرضا، سرخیل، بهنام، زیبایی، مهدی. و قربان زاده سوار، قربانعلی. (۱۴۰۴). چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی در مراکز عالی قدرت جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۶۸ - ۱۴۰۰. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۲)، ۲۲-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

هدف از پژوهش حاضر بررسی چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی در مراکز عالی قدرت جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۶۸ - ۱۴۰۰ می‌باشد. روش پژوهش از نظر هدف، توصیفی-تحلیلی است و ابزار گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. در پژوهش حاضر، تجزیه و تحلیل علی، متمرکز بر علت و معلول است. یعنی از یک سو مراکز عالی قدرت و سیاست خارجی، علت و معلول و از دیگر سو در درون مراکز عالی قدرت، عناصر آن به عنوان علت و معلول فرض می‌شوند. بررسی‌ها نشان داد تفوق و برتری مقام رهبری در نظام مدیریتی سیاست خارجی ج.ا.ا، بیان یک حقیقت ساختاری و شهودی در نظام ج.ا.ا هم هست که مقام رهبری انقلاب چه در داخل و چه در خارج، به عنوان تنها فرد قدرتمند نظام ج.ا.ا محسوب می‌شوند. البته این نظر شیوع یافته که مقام رهبری در سیاست خارجی، فعال ما پشا هستند، ضمن اینکه یک باور غیر محققانه و ساده انگارانه است، با این بحث که "رهبری سیاست خارجی" برعهده ایشان است، به کلی متفاوت است، چرا که پژوهش دریافته است که مقام رهبری در طول دوره پژوهش (۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰) و چهار رئیس جمهور، همواره سعی کرده‌اند روسای جمهور در اعمال نظرات شان در سیاست خارجی محدودیتی نداشته باشند و صرفاً حیطه اقدام را مدیریت کرده‌اند و هشدار داده‌اند که از خطوط قرمز ترسیم شده عبور نشود. به طور کلی و سوای از سیاست خارجی، این پژوهش ضمن این که ابا دارد اصطلاح دوگانه حاکمیتی را به کار برد چون در آن نوعی جهت گیری فکری را پنهان می‌بیند، اما دوگانه مدیریتی قوه مجریه را یک واقعیت ساختاری می‌داند.

کلیدواژگان: سیاست خارجی، مقام رهبری، ریاست جمهوری، نظریه ساختار-کارکرد گرایی، وزارت

امور خارجه

مقدمه

در مطالعه سیاست، سیاست خارجی نه کاملاً خارجی است و نه داخلی، بلکه سوژه‌ای است تجربی که مرز میان حوزه‌های داخلی و خارجی یک دولت را درمی‌نوردد. چنین سیاستی، در محیط‌های داخلی و بین‌المللی پیچیده‌ای هم شکل می‌گیرد. این امر باعث افزایش دشواری مفهوم‌پردازی، توضیح و ارزیابی نقش بازیگران و ساختارها در تحلیل سیاست خارجی می‌شود. هم چنین در شکل‌گیری سیاست خارجی، برخی از اندیشمندان در تبیین هایشان به نقش بازیگران اولویت می‌دهند، در حالی که برخی دیگر در توضیح همان سیاست‌ها، بر اهمیت عوامل ساختاری در توضیح چنین کنش‌هایی تأکید می‌کنند.

سیاست خارجی در همه کشورهای دنیا بر سه مؤلفه اساسی استوار است و هر پژوهش در سیاست خارجی بایستی این سه بخش را مد نظر داشته باشد: ۱) سیاست‌گذاری، ۲) تصمیم‌گیری و ۳) اجرای سیاست خارجی. وفق قانون اساسی ج.ا.ا، سیاست‌های کلان داخلی و خارجی را مقام رهبری پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام اعلام می‌کنند. قاعدتاً بایستی برنامه‌های پنج ساله، بودجه سالانه و قوانین موضوعه به صورت تعریف شده ساختاری، از این سیاست‌های کلان تبعیت کنند. آن چه که این پژوهش به عنوان ضعف اساسی در طراحی ساختار نظام ج.ا.ا در قانون اساسی، دریافت و می‌تواند اشاره کند این است که در قانون اساسی ج.ا.ا، تعیین برنامه‌های پنج ساله، بودجه سالیانه و قوانین موضوعه، به صورت ساختاری با سیاست‌های کلان تعیین شده توسط مقام رهبری ارتباطی ندارند. به بیان دیگر، سیاست‌های کلی داخلی و خارجی در یک بخش از نظام، طراحی و ابلاغ می‌شوند و در بخش دیگر یعنی مجلس شورای اسلامی نیز، برنامه و بودجه و قوانین موضوعه مصوب می‌شوند. حتی تعیین و تصویب چشم‌انداز نظام هم با سیاست‌های کلان به صورت ساختاری، لینک نشده است. به پژوهش خرده گرفته نشود که مجلس شورای اسلامی در تدوین برنامه پنج ساله و یا موارد دیگر، سیاست‌های کلان ابلاغی مقام رهبری را به عنوان سند بالا دستی، مد نظر می‌گیرد و مشکلی نیست. سخن پژوهش فراتر از این موضوع و با نگاه ساختاری بیان می‌شود و اینکه در عمل چه اتفاقی می‌افتد، مطلب جداگانه‌ای است. به هر حال موضوع سیاست‌گذاری در سیاست خارجی ج.ا.ا، چون به طور صریح در قانون اساسی ج.ا.ا بر عهده مقام رهبری گذارده شده، از دستور این پژوهش خارج است و اصولاً نیازی به پژوهش ندارد.

سیاست خارجی در عصر حاضر با زندگی مردم به نحو عجیبی پیوستگی پیدا کرده است، مقوله‌ای اساسی که امروزه به بخشی تفکیک‌ناپذیر از سیاست و حکومت در کشورها (دولت - ملت‌ها) تبدیل شده و حتی مؤلفه‌ای اساسی در تعیین مقدرات تک تک افراد جامعه محسوب می‌شود. سریع‌القول می‌گوید: اگر هدف، کارآمدی و ثبات در زندگی مردم ایران باشد، سهم اهمیت سیاست خارجی در تدوین این دکترین، شاید به ۷۰ درصد برسد. بالاخص اینکه سیاست خارجی، سمت و سوی اقتصادی هم پیدا کرده است. تا زمانی که جنگ هشت ساله ایران و عراق ادامه داشت، جنگ، به طور کامل سیاست خارجی را شکل می‌داد و سطح انتظارات مردم نیز متناسب با آن قرار داشت. اما پس از خاتمه جنگ و از سال‌های ۱۳۶۸ به بعد و بازسازی جنگ و بالارفتن سطح زندگی مردم، تمامی فعل و انفعالات سیاست خارجی، در بازارهای داخلی مستقیماً اثر گذار بوده است. به ویژه از زمان شروع سیاست‌های تحریم‌های همه جانبه در اسفند سال ۱۳۷۳، توسط دولت کلینتون و فرمان ممنوعیت صادرات کالا، تکنولوژی و خدمات به ایران در اردیبهشت ۱۳۷۴ و متعاقباً تصویب قانون موسوم به داماتو در کنگره آمریکا که مانع از سرمایه‌گذاری شرکت‌ها بیش از ۴۰ میلیون دلار می‌گردید، وضعیت اقتصاد داخلی دچار نا بسامانی‌های عدیده هم گردید و این حالت تا سال ۱۴۰۰ و اکنون ادامه دارد. این وضعیت، ضرورت پژوهش‌های متعدد و از زوایای گوناگون از سیاست خارجی ج.ا.ا را ایجاب می‌کند.

هدف این پژوهش، بیان این واقعیت است که دوگانه “مقام رهبری و رئیس‌جمهور در قوه مجریه”، در شکل‌گیری سیاست خارجی ج.ا.ا، در طول دوره پژوهش حاضر، در عمل باهم نقش ایفا کرده است. در شکل نظری ساختاری، ظاهراً دوگانه‌ای وجود ندارد به این صورت

که رئیس جمهور در طول ساختاری با مقام رهبری قرار دارند و اخذ حکم ریاست جمهوری است که به او مشروعیت حکم دادن را می‌دهد و او باید تابع نظر ولی فقیه باشد. اما در عمل و با توجه به سایر اختیارات ساختاری رئیس جمهور، این دوگانه، در طول دوره پژوهش (۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰- چهار رئیس جمهور) وجود داشته است. به طور کلی این که چه کسی بر سیاست خارجی ایران اقتدار دارد مدتهاست موضوع بحث بوده است. مقررات مبهم قانون اساسی، الگوهای متناقض سیاست خارجی دولت‌های مختلف و تأثیر آن‌ها بر نگرانی‌های امنیتی متعدد جهانی و منطقه ای، این بحث را تشدید کرده است. مطالعات موجود حاکی از آن است که سیاست خارجی ایران یا از طریق اجماع نهادی یا رقابت صورت می‌گیرد. تحلیل آماری دیدارهای دیپلماتیک سطح بالا هماهنگی میان مراکز قدرتی را که اغلب تصور می‌شد رقابت می‌کردند، تأیید می‌کند و نشان می‌دهد فعالیت‌های دیپلماتیک آن‌ها به وضوح هماهنگ است؛ هدف مهم‌تر این پژوهش این است که بگوید، سه ساحت و پروژه؛ “ایران”، “انقلاب اسلامی” و “نظام جمهوری اسلامی” اگرچه در واقعیت شهودی یک پدیده در هم ادغام شده هستند و قابلیت تفکیک ندارند، اما در مقام نظر و تحلیل انتزاعی به ویژه در تحلیل سیاست خارجی، باید به آن‌ها جداگانه نگریست.

پژوهش حاضر، چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی ج.ا.ا طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ (سال‌های پس از برقراری تحریم‌ها) را انجام می‌دهد و ضرورت از این منظر است که تا حدی روشن شود، تصمیم‌گیران و مدیران عالی کشور، چگونه منافع و امنیت ملی را در ورای مرزها دنبال کرده‌اند و سوای از اقتضایات زمانی و انقلاب اسلامی، آیا شکل‌گیری سیاست خارجی ج.ا.ا به صورت نهادینه و فرایند مدیریت شده و راهبردی و سوای از نظرات فردی و شخصی مقامات عالی کشور اتخاذ شده است؟ البته در این رابطه ضرورت‌های دیگر با اهمیت برای پژوهش هم مطرح خواهد بود. به عنوان نمونه، نشان دادن نقاطی که ضرورت اصلاح ساختارهای قانونی و حاکمیتی جهت شکل‌گیری سیاست خارجی ج.ا.ا با کارایی و اثر بخشی بهتر را فراهم کند.

دوره زمانی ذکر شده، از این جهت انتخاب شده است که می‌توان گفت سال ۱۳۶۸ هم به لحاظ تحولات اقتصادی و اجتماعی و هم به لحاظ کیفیت سیاست خارجی نقطه عطف به شمار می‌آید. در این دوره، رشد شاخص‌های صنعتی به خصوص صنایع سنگین در بخش دولتی و خصوصی قابل توجه بود. خدمات و بازرگانی به شکل جدید و در قالب بازار سنتی همگام با صنعت رشد یافت. نقش فن سالاران تقویت شد و طبقه متوسط جدید شکل مشخص‌تر گرفت (“نقش تحولات اقتصادی و اجتماعی در سیاست خارجی ج.ا.ا”، ۱۳۹۰). از سویی، چکیده کلیه تغییرات هویتی ج.ا.ا و روابط خارجی منبعث از آن، در این بازه زمانی در داخل کشور به صورت فشرده اتفاق افتاده است. لذا بررسی فرآیندهای این بازه زمانی، به این معنی هم خواهد بود که کل بازه زمانی پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا کنون بررسی شده باشد، اما یک مشکل و سوال اساسی در کلیت و فرایند پژوهش وجود دارد و آن اینکه چگونه می‌توان بین کارکرد انقلاب اسلامی در وجه خارجی آن با نظام سیاسی جمهوری اسلامی در روابط خارجی آن تمایز قائل شد؟ در سیاست داخلی پاسخ تا حدودی روشن است، چون کلیه امور به یک سیستم بوروکراتیک برآمده از جمهوری اسلامی سپرده شده است، اما در وجه خارجی این طور نیست.

روش پژوهش

روش پژوهش از نظر هدف، توصیفی-تحلیلی است و ابزار گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. همچنین در مورد سطح تحلیل که در تعریف آن آمده است: ابزارهای ذهنی هستند که ما را در مطالعه موضوعات یاری می‌کنند و امکان مدیریت مطالعه را افزایش می‌دهند و همچنین از پیچیدگی و درهم‌تنیدگی در پژوهش جلوگیری می‌کنند (خسروی و میر محمدی ۱۳۹۳). دقت روی مفاهیم و باز تعریف آن‌ها خود بخشی از پژوهش را تشکیل می‌دهد. مراکز عالی قدرت به عنوان متغیر مستقل و نقش و تأثیرگذاری و سیاست خارجی به عنوان متغیر وابسته مفروض شده‌اند و از سوی دیگر تأثیر و تاثر و تعاملی که در مراکز عالی قدرت ایجاد می‌شود که منجر به شکل‌گیری سیاست خارجی می‌گردد که این کنش‌ها بررسی می‌شود و در هر وضعیتی یک طرف، متغیر مستقل و طرف دیگر متغیر وابسته فرض می‌شود، از روش تبیین

علی بهره گرفته می‌شود. در پژوهش حاضر، تجزیه و تحلیل علی، متمرکز بر علت و معلول است. یعنی از یک سو مراکز عالی قدرت و سیاست خارجی، علت و معلول و از دیگر سو در درون مراکز عالی قدرت، عناصر آن به عنوان علت و معلول فرض می‌شوند.

سؤال پژوهش

به طور کلی دو متغیر اصلی در این پژوهش عبارتند از مراکز عالی قدرت ج.ا.ا و سیاست خارجی؛ که در اینجا مراکز عالی قدرت به عنوان متغیر مستقل و سیاست خارجی از این حیث که توسط این مراکز شکل گرفته است به عنوان متغیر وابسته یا اثر پذیر در نظر گرفته شده‌اند و «روند سیاست گذاری و تصمیم گیری و اجرا در مراکز عالی قدرت در حوزه سیاست خارجی ج.ا.ا» به عنوان متغیر میانجی در نظر گرفته می‌شود که چگونگی شکل گیری را با این روند معنی می‌کند. لذا سوال اصلی پژوهش این خواهد بود: «سیاست خارجی ج.ا.ا در مراکز عالی قدرت طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ چگونه شکل گرفته است؟»

چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی ج.ا.ا در دوران روسای جمهور؛ هاشمی رفسنجانی، خاتمی، احمدی نژاد و روحانی

۱. ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی

در این مقطع تاریخی، مسئولان سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با اتخاذ رویکرد عمل‌گرایی به تعاملی سازنده با جهان خارج، در عین پایبندی به مبانی اصول‌گرایی اسلامی، اقدام نمودند. این امر موجبات شکل‌گیری دوران تنش‌زدایی را فراهم آورد و با اعلام تنش‌زدایی سعی شد با اتخاذ اهدافی در عرصه‌ی سیاست خارجی، ضمن تأمین نیازهای داخلی، بر سازگاری اهداف سیاست خارجی با محیط بین‌المللی افزوده شود (Naqibzadeh, 2009). این دوره که از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ به طول می‌انجامد با نقش آفرینی آیت الله خامنه‌ای و هاشمی رفسنجانی در کنار هم در مدیریت سیاست خارجی همراه است. بالاترین اولویت برای این دو مقام، بازسازی و توسعه اجتماعی و اقتصادی کشور است. رضانی از رهبری دو نفره در این زمان یاد می‌کند که تکیه بر واقع بینی اقتصادی دارند و به جای صدور انقلاب قهر آمیز، ارایه الگویی ایرانی - اسلامی از طریق مسالمت آمیز را در برنامه دارند. هاشمی رفسنجانی، همه اهرم‌های قدرت از جمله همه نهادهای غیر نظامی چون ریاست جمهوری، شورای عالی امنیت ملی، مجلس خبرگان، شورای نگهبان و مجلس را در اختیار و کنترل خود داشت. هم چنین انواع نیروهای تأمینی از جمله کمیته‌ها، ژاندارمری و پلیس که همگی زیر عنوان سازمانی نیروی انتظامی یک پارچه شده‌اند و نیروهای مسلح و پاسداران انقلاب که در جنگ به لحاظ تسلیحاتی تضعیف هم شده‌اند، در نفوذ هاشمی رفسنجانی قرار داشتند. رفسنجانی برنامه اول توسعه را در اواخر سال ۱۳۶۸ از تصویب مجلس گذراند و همان سال اجرایی کرد. در این برنامه از سپاه پاسداران انقلاب اسلامی به عنوان حاملان توسعه یاد شده بود و قرار شده بود که این تشکل نسبتاً منظم، مسئولیت مهمی را در اجرای توسعه به همراه نیروهای امنیتی برعهده داشته باشند. ایجاد شرکت‌های متعدد در زیر مجموعه سپاه پاسداران و وزارت اطلاعات در همین رابطه صورت می‌گیرد. هاشمی رفسنجانی برای اولین بار ابتکار وارد کردن نیروهای نظامی و امنیتی را به صحنه اقتصاد به نام خود ثبت می‌کند. اگرچه در یک قرار نانوشته مقرر شده بود که سیاست داخلی بر عهده هاشمی رفسنجانی و سیاست خارجی برعهده آیت الله خامنه‌ای باشد، اما قدرت بلا منازع هاشمی رفسنجانی، سکان سیاست خارجی را نیز برعهده او گذارده بود. او موفق شد سه دوره مهار عراق را پشت سر بگذارد و زمانی که دبیرکل سازمان ملل در سال ۱۳۷۰ اعلام کرد که حتی به فرض اینکه ایران پیش از آغاز جنگ تعدیات کوچکی به خاک عراق انجام داده باشد، تجاوز تمام عیار عراق به ایران را توجیه نمی‌کند، آیت الله خامنه‌ای در پیام تبریک سال نو خودشان در فروردین ۱۳۷۱ از آن به عنوان پیروزی بزرگ ملت ما یاد کردند. در یک جمع بندی کلی از این دوران و پاسخ به پرسش پژوهش در خصوص چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی می‌توان گفت با توجه به اقتدار و نفوذ هاشمی رفسنجانی و قدرت شخصیتی او، سیاست خارجی ج.ا.ا در دوران هشت ریاست جمهوری او، با مدیریت او رقم خورد و نقش آیت الله خامنه‌ای غیر اجرایی و صرفاً جهت دهی بوده است.

۲. ریاست جمهوری خاتمی

با پیروزی خاتمی در انتخابات سال ۱۳۷۶، روند اصلاحات سرعت بیشتری یافت. بزرگترین موفقیت خاتمی در عرصه سیاست خارجی منطقه ای، برگزاری کنفرانس سران کشورهای اسلامی در آذر ماه ۱۳۷۶ در تهران بود. شکست آشکار آمریکا در زنده کردن روند صلح اعراب و اسرائیل سبب رنجیدگی خاطر و دور شدن اعراب از آمریکا شده بود و این واقعیت را خاتمی و دولتش با زیرکی مغتنم شمرده بودند. بنیامین نتانیاهو، نخست وزیر وقت اسرائیل البته منکر هرگونه مسئولیت دولت خود در روانه شدن دولت‌های میانه روی عرب به ایران شد. در واقع تلاش ۲۰ ساله آمریکا برای منزوی کردن ایران، نتیجه معکوس داده بود. در خصوص رابطه بین مقام رهبری و خاتمی در مدیریت سیاست خارجی می‌توان گفت استراتژی مقام رهبری در مورد رابطه با اروپا منهای آمریکا، توسط خاتمی به دقت پیگیری شد اما آن چه که در زمان هاشمی رفسنجانی هم در عمل این نظریه را نقض می‌کرد این بود که حجم مبادلات اروپا با آمریکا در مقایسه با ایران بسیار فزونتر بود و نوعی درهم تنیدگی بین منافع اقتصادی اروپا و آمریکا، همواره اروپا را از عمل مستقل خارجی سوای از آمریکا نسبت به بیرون بازمی داشت. اگرچه از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۰، جمعا ده دور گفت و گو میان ایران و اروپا صورت گرفت و همه موضوعات مورد نظر طرفین به بحث گذاشته شد و طرفین چندین کمیته کاری تشکیل دادند، اما هنگام تنظیم سند نهایی، میان سران کشورهای اروپایی اختلاف نظر بروز کرد.

در یک جمع بندی اجمالی از دوره هشت ساله خاتمی در ریاست جمهوری می‌توان گفت با توجه به آموزه‌های سازه انگاری از قبیل تاکید بر هویت‌ها و تاثیر هنجارها در شکل گیری منافع و تصویر دولت‌ها از یکدیگر وهم چنین رابطه متقابل ساختار - کارگزار، هنجارهای داخلی و بین المللی کما فی السابق اما با محتوای دیگر، در شکل گیری هویت ج.ا.ا نقش داشت ج.ا.ا با هویت جدید اصولی مانند طرح گفت و گوی تمدن‌ها و تنش زدایی را در سیاست خارجی در پیش گرفت. از نظر رابطه متقابل ساختار - کارگزار که در رویکرد سازه انگاری مؤلفه مهمی است، ج.ا.ا به عنوان کنش گر به رویه گفت و گوی تمدنی شکل داد و با عمل خود، سبب تحول در ساختارهای هنجاری و فکری شد. هم چنین می‌توان اشاره کرد که شناخت بین الاذهانی نظام بین الملل از ج.ا.ا در جریان طرح گفت و گوی تمدن‌ها سبب شد ج.ا.ا در مجامع بین المللی و در نظر کشورها، الگویی صلح طلب در نظر گرفته شود که نه تنها مخالف هنجارها و قواعد بین المللی نیست بلکه خود در فرایند هنجار سازی نیز سهیم است.

۳. ریاست جمهوری احمدی نژاد

آمدن احمدی نژاد را می‌توان دوران برگشت پذیری در سیاست خارجی ایران نامید یعنی جلوه‌هایی از آرمان گرایی، واقع گرایی سازه انگاری و فرآیندهای انتقادی به طور تسلسلی در سیاست خارجی ایران قابل رویت است به گونه ایی که روندهای سیاست خارجی ایران را در شرایط غیر قابل پیش بینی قرار می‌دهد. رضانی تاکید دقیقی دارد که: مسائل سیاسی ایران چنان سیال است که ممکن است آرمان گرایان امروز، فردا واقع گرا شوند و برعکس؛ یا کسانی که در مورد یک دسته از مسائل آرمان گرا محسوب می‌شوند، در باره دسته دیگری از مسائل واقع گرا باشند. از همین روست که سرشت سیاست خارجی ایران انقلابی، نه خطی است، نه دیالکتیکی، بلکه رنگارنگ است (Ramazani, 2001). جریان احمدی نژاد، به نوعی احیا گفتمان دهه ۶۰ انقلاب اسلامی بود که در سیاست خارجی برای کسب منافع ملی، لزوما ضرورتی در ایجاد روابط سازشکارانه و یک طرفه با کشورهای غربی نمی‌بیند. از دیدگاه اصول گرایان حامی احمدی نژاد، مبنای فکری دو دولت؛ هاشمی رفسنجانی و خاتمی، از تئوری‌های غربی گرفته شده و روند و فرایند این دولت‌ها (با تاکید بر دولت خاتمی) در نهایت، به ایجاد جامعه سکولار و غیر مذهبی منجر می‌شد (Dowlatabadi & Shafiei Seif, 2018). احمدی نژاد بر این باور بود که دو نگرش توجه به ایران و سپس صدور انقلاب و یا اصل بر اقدامات فرامرزی و در ذیل آن توجه به داخل، دو ماموریت از هم جدا نیستند و لازم و ملزوم هم هستند. امکان ندارد بدون

مداخله در مدیریت جهان بتوانیم، ایران را به جایگاه شایسته خود برسانیم. از تجربه شوروی هم می‌شود این را فهمید (پایگاه اطلاع رسانی ریاست ج.ا.ا. در زمان احمدی نژاد).

در یک جمع بندی کلی از دوران هشت ساله احمدی نژاد، می‌توان دو دسته از اظهار نظرهای معنی‌موفقان و مخالفان را از هم تمیز داد. مخالفان او، دوران ۸ ساله محمود احمدی نژاد را تاریک‌ترین دوره در تاریخ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌دانند، دوره‌ای که بسیاری از دیپلمات‌های با سابقه و کار کشته از کار کنار رفتند و به بیان محمد صادق خرازی که خود تجربه‌های متعدد در دستگاه دیپلماسی کشور را دارد، برگ ریزان ارشد ترین دیپلمات‌های ایران با دولت نهم-دهم شروع شد. دستگاه‌های موازی با وزارت خارجه بار دیگر در تصمیم‌گیری‌های دیپلماسی ایران احیا شدند و میزان قدرت نمایی آن‌ها به بیشترین میزان در تاریخ جمهوری اسلامی رسید. همچنین پیگیری روندی بی حاصل در خصوص امید صرف به شرق در جریان صدور قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل خود را نشان داد. جایی که چین و روسیه، مانند آمریکا، بریتانیا و فرانسه به تمامی قطعنامه‌های ایران رای مثبت دادند اما موافقان او براین باورند که نظام جهانی در آستانه یک تحول جدید است که به تعبیر علاقه‌مندان به آن، دنیا را به دوره‌ای جدید از اندیشه و فرهنگ، داخل کرده است، زیرا الگوها و فرمول‌های سیاسی و اقتصادی حاکم بر دنیای امروز که سال‌های سال است از طرف مکتب‌های مادی و قدرت‌های بزرگ، ارایه شده، کارکرد خود را از دست داده و در حال سستی و بحران و افول است. اکنون به تعبیر صاحبان چنان نظرگاه‌هایی، دنیا در جست و جوی ایده‌ها و آرمان‌های نوین و سعادت بخش است و انقلاب اسلامی، نوید دهنده آن است و سیاست خارجی تعالی گرا احمدی نژاد بخشی از آن (Khalili, 2018).

۴. ریاست جمهوری روحانی

سیاست خارجی ایران در مقطع زمانی ۱۴۰۰-۱۳۹۲، به شش دوره قابل تقسیم است: ۱) از آغاز کار دولت تا انعقاد «برنامه جامع اقدام مشترک» (برجام)؛ ۲) از انعقاد برجام تا روی کار آمدن دولت ترامپ؛ ۳) از روی کار آمدن ترامپ تا خروج آمریکا از برجام؛ ۴) از خروج آمریکا از برجام تا شکست طرح اینستکس و مذاکرات با اروپا؛ ۵) از شکست مذاکرات با اروپا تا پیروزی جو بایدن؛ ۶) پیروزی بایدن و تلاش برای احیای برجام. روحانی که از او به عنوان شیخ دیپلمات یاد می‌شد و خود نقل می‌کرد که هشت سال در مجلس شورای اسلامی، رئیس کمیسیون سیاست خارجی و ۱۶ سال دبیر شورای عالی امنیت ملی بود و در این مدت، ملاقات‌های خارجی فراوان و گاهی سفرهای خارجی داشت و مدت ۲۲ ماه مسئول پرونده هسته‌ای بود، در سال ۱۳۹۲ و پس از رد صلاحیت هاشمی رفسنجانی، کاندیدای ریاست جمهوری شد و به پیروزی رسید.

سوال پژوهش در خصوص چگونگی شکل‌گیری سیاست خارجی در زمان روحانی را اگر بخواهیم پاسخ بدهیم، باید آن را در همان قالب ساختارهای معنایی و مادی شکل دهنده سیاست خارجی، پی بگیریم تا بتوانیم از رویکرد سازه‌انگاری هم برای تحلیل سیاست خارجی این دوره بهره بگیریم. در بخش ساختارهای معنایی و در ذیل عوامل داخلی، از نگاه به قانون اساسی توسط روحانی سخن می‌گوییم. روحانی معتقد بود تمام مشکلات از نقض قانون شروع می‌شود و می‌گفت: «وای به روزی که افرادی که مسئولیت سنگینی در کشور دارند، به قانون بی اعتنا باشند (Rouhani.ir)». به باور او، ماندگاری و قدرت ملی و حاکمیت ملی در سایه اجرای دقیق و درست اصول قانون اساسی به ویژه فصل سوم که حقوق ملت را مشخص می‌کند، خواهد بود "اگر یکی از اصول اجرا نشود، بدانید قادر نخواهیم بود به مقاصد مورد نظرمان در چارچوب انقلاب اسلامی دست پیدا کنیم. امنیت مردم، منحصر به جلوگیری از ورود بیگانگان به کشور نیست. یکی از موارد امنیت، امنیت مال، حیثیت، جان و آزادی بیان ملت است (Rouhani.ir). در خصوص تفسیر او از اسلام، روحانی می‌گفت: تفسیرها و گرایش‌های گوناگون در کشور وجود دارد و نمی‌شود در یک کشور بزرگ و آزاد، یک گرایش و سلیقه را حاکم کرد، بلکه باید سلاقی گوناگون را در چارچوب موازین دینی، قانون اساسی و قانون پذیرا باشیم. در مورد واقع‌گرایی به جای آرمان‌گرایی، روحانی تلاش می‌کرد دوران واقع‌گرایی تازه‌ای را در سیاست خارجی

رقم بزند. به عنوان مثال در رابطه با آمریکا بیان می‌کرد: «روابط امروز ایران و آمریکا، در حد دشمنی و تخاصم است. باید سعی کنیم این حد را با برنامه ریزی و تدبیر پایین بیاوریم و حداقل روابط را از دشمنی به تنش برسانیم. در وضعیت کنونی قادر نیستیم بگوییم در روابط با آمریکا می‌خواهیم تنش زدایی کنیم، زیرا امروز بحث تهدید و تخاصم است (پایگاه اطلاع رسانی رئیس جمهور منتخب (president92.ir)). در بخش ساختارهای معنایی شکل دهنده سیاست خارجی این دوره و در ذیل عوامل خارجی، نخست باید مواضع مثبت و مساعد و استقبال دولت‌های خارجی را از روحانی یاد کرد که از همان ابتدای پیروزی او کاملاً محسوس بود. طیفی از پیام‌ها و اظهار نظرهای مثبت منطقه ایی و جهانی موید این موضوع بود. دوم کسب منافع ملی در شرایطی که اوضاع نسبت به دوران هاشمی و خاتمی در شرایط سخت تری قرار داشت.

روحانی، سیاست خارجی احمدی نژاد را نه تهاجمی، بلکه بی هدف و انفعالی می‌خواند و معتقد بود «این انفعالی ترین سیاست خارجی است که ما شاهدیم. سیاست خارجی تهاجمی، یعنی اگر دشمن برنامه ریزی کرد تا علیه ما قطعنامه صادر کند، با یک برنامه و دیپلماسی و اقدامات مناسب، جلوی او را بگیریم و نگذاریم موفق شود و در گام بعد، آن قطعنامه قبلی را دفع کنیم. درشت گویی که سیاست خارجی نیست، اسم آن را می‌گذارم سیاست خارجی بی هدف، شعاری و انفعالی» (نقل شده در (Kalam.com)).

در ساختارهای مادی شکل دهنده سیاست خارجی دولت روحانی، ذیل عوامل خارجی؛ «مسائل هسته ایی، بحران سوریه، تحریم‌ها و بحران‌های منطقه ایی» را باید نام برد. شروع دوره ریاست جمهوری روحانی، مصادف با دهمین سال مذاکرات هسته ایی بود، در شرایطی که در طول ده سال، دستاورد قابل ملاحظه ایی حاصل نیامده بود و تنها تغییر، تبدیل طرف مذاکره کننده با ایران از نمایندگان سه کشور آلمان، فرانسه و انگلیس به نمایندگان پنج عضو دائم شورای امنیت به علاوه آلمان بوده است. گام نخست مذاکرات زمان روحانی، از بهمن ۱۳۹۲ شروع و در تیرماه ۱۳۹۳ به پایان رسید. گام دوم شش ماه بعد تا طبق توافقنامه ژنو، دو طرف بتوانند روند عادی سازی پرونده هسته ایی را آغاز کنند. تلاش روحانی برای خروج پرونده از شورای امنیت در کنار تکمیل فناوری هسته ایی کشور است. توافق ژنو انجام شد همراه با تفسیرهای متفاوت دو طرف از سند نهایی که نهایتاً هم با اقدام ترامپ، بلا اقدام ماند.

ساختار، روند تصمیم گیری و تعامل در مراکز عالی قدرت ج.ا.ا، چگونه سیاست خارجی ج.ا.ا را در سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ شکل داده است؟ با اتکا به نظریه: ساختار- کارکرد گرایی پارسونز

فرضیه این پژوهش می‌گوید؛ سیاست خارجی ج.ا.ا در تعامل مستمر و ساختاری مراکز عالی قدرت در سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ شکل گرفته است. از آنجا که جوهره سیاست خارجی را تصمیم تشکیل می‌دهد و بعد از آن هم اجرا، اگر ساختار و روند تصمیم گیری در مراکز عالی قدرت بررسی شود، به مثابه آن خواهد بود که ما تعامل این مراکز را در شکل گیری سیاست خارجی بررسی کرده‌ایم. الگوی ساختاری- کارکردی که همان نظریه و مکتب پارسونز است و کارکرد اصلی آن در جامعه شناسی است، یکی از بهترین الگوهایی است که می‌تواند هم به نظام تصمیم گیری داخلی و هم تصمیم گیری خارجی جهت مناسبی بدهد. این الگو در واقع نوع تکامل یافته الگوی سیستم هاست و با نظریه اتصال روزنا هم خوانی دارد، زیرا هم زمان پیرامون داخلی یا جامعه ملی و پیرامون خارجی یا جامعه بین المللی را مورد توجه قرار داده و سهم دولت‌ها را نیز در تحولات، لحاظ می‌کند (Naqibzadeh, 2009).

منظور از ساختار در این عنوان، ساختار سازمانی تصمیم گیری در سیاست خارجی ج.ا.ا است که شامل بازیگران دخیل در روند تصمیم گیری و نحوه ارتباط و تعامل میان آن‌ها می‌شود. روند تصمیم گیری نیز ناظر بر سیر تبدیل دروندادهای تصمیم گیری به بروندادها یا تصمیمات است که در نظریه سیستم‌ها و بالاتر در کارکرد گرای ساختاری، قابل فهم است. از میان متغیرهای عمده در نظریه‌های تصمیم گیری، سه متغیر؛ (۱) دست اندرکاران تصمیم گیری، (۲) سازمان تصمیم گیری، (۳) روند تصمیم گیری، دستور کار پژوهش را معلوم می‌کنند.

در وضعیت نخست، چنان چه نوعی جا به جایی در میان سیاست‌گذاران صورت پذیرد، داده‌های سیاست خارجی دستخوش تغییر خواهد شد. نهایت این وضعیت، حکومت فردی یا استبدادی است. در وضعیت دوم، نخبگان سیاست خارجی، قشر خاصی را تشکیل می‌دهند که به عامه مردم ساختار می‌دهند و معرف عادات و ویژگی‌های جامعه می‌شوند. ارتباط این نخبگان، نحوه اتخاذ تصمیم و روند تصمیم‌گیری را مشخص می‌کند. رویکرد دیگر در مطالعه نقش افراد در تصمیم‌گیری، به ابعاد روان‌شناسانه سیاست خارجی نظر دارد. در این چارچوب، عمدتاً به اصول کلی و ثابت فکری افراد، ویژگی‌های افراد، محیط روان‌شناختی آن‌ها و نحوه شکل‌گیری ضمیر ناخودآگاه ایشان و میزان حساسیت رهبران سیاسی به محیط بین‌المللی و انگیزه‌ها پرداخته می‌شود. در این قالب فکری، اعتقاد بر آن است که نحوه برداشت و تصور تصمیم‌گیرندگان و نیز اهداف، سبک برخورد و میزان نفوذ آن‌ها در حکومت، بر سیاست‌ها اثر می‌گذارد. در اینجا هر مقام رسمی تصمیم‌گیرنده، علاوه بر منافع کشورش، در فکر آن است که چگونه منافع و مصالح سازمان یا نهاد مدیریت خود را تامین کند. سخن محمد جواد ظریف وزیر خارجه دولت روحانی در مورد تفکیک قائل شدن بین میدان و دیپلماسی، از همین زاویه قابل تحلیل است و عذری و تقصیری متوجه او نیست. او در فکر منافع و مصالح وزارت امور خارجه است که در آن وزیر و دارای مسئولیت است و به لحاظ ذهنی، متمایل به حل و فصل سیاسی و دیپلماتیک اختلافات است و در واقع، حرفه ایی سخن گفته است. در مقابل، شهید سلیمانی در زمان حیات و فرماندهی سپاه قدس، به راه حل‌های نظامی می‌اندیشید و زمانی که در شورای عالی امنیت ملی شرکت می‌کرد، به گواه حاضران در جلسه، جو جلسه را به نفع دیدگاه‌های خود تغییر می‌داد.

سازمان تصمیم‌گیرنده نیز از این رو اهمیت می‌یابد که هر گونه تصمیم‌گیری، در نهایت در سازمان (مجموعه ایی از نقش‌ها و واحدهای بازیگر) یا محیطی از نهادها انجام می‌شود. گراهام آلیسون در این رابطه، دو مدل ارائه می‌دهد که عبارتند از روند سازمانی و سیاست دیوان سالاری یا بوروکراتیک.

متغیر روند تصمیم‌گیری با پرسش‌ها و شاخص‌های متنوعی مشخص می‌شود. تعیین اینکه مرکز ثقل تصمیم‌گیری کجاست؟ گروه اصلی تصمیم‌گیر کدام است؟ و... تعیین این روند کمک می‌کند تفاوت‌های تصمیم‌گیری در سیاست خارجی کشورهای دموکراتیک با کشورهای توتالیتر مشخص شود. از سوی دیگر، لازمه مطالعه روند تصمیم‌گیری در حکومت، تعیین نوع رابطه رئیس آن با وزارت امور خارجه، بین این دو و مشاورین، میان آن‌ها و سفراء، میان وزارت خارجه و سپاه (در ایران، به دلیل نقش پر رنگش در سیاست خارجی) است. می‌توان پنج نوع روند کلی را در قالب بوروکراسی‌های مختلف باز شناسی کرد که عبارتند از بوروکراسی شکل گرفته تحت لوای فرد حاکم، تحت سیطره نظامیان، منبعث از قدرت تخصصی و قانون، پارلمان محور و حزب محور. این متغیرهای سه گانه نشان می‌دهند ساختار و روند تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ج.ا.ا را می‌بایست ذیل دو رویکرد کلی، رسمی و غیر رسمی و یا حقوقی - سازمانی و سیاسی - جامعه شناختی مطالعه کرد.

۱. رویکرد حقوقی-سازمانی (رسمی)

این رویکرد عمدتاً بر پایه و با محوریت قانون اساسی ج.ا.ا و گزاره‌های نظام ساز آن شکل می‌گیرد. منوچهر محمدی در اثر خود با عنوان سیاست خارجی ج.ا.ا: اصول و مسائل؛ به بررسی توانان تاثیر ساختارهای رسمی و غیر رسمی در روند تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ج.ا.ا می‌پردازد و در نهایت، معتقد است پس از عزل بنی صدر رئیس جمهور وقت در آغاز دهه شصت، این ساختار رسمی و قانونی است که تاثیر تعیین کننده در این عرصه داشته است. براین اساس محمدی معتقد است رهبری به طرق مختلف و براساس اختیاراتی که به عنوان ولایت مطلقه فقیه دارند، می‌توانند در هر مورد که لازم تشخیص داده شود از جمله سیاست خارجی اتخاذ تصمیم نمایند.

در چارچوب ترسیم شده او، گروههای سیاسی، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی در جمهوری اسلامی وجود دارند که در اعمال سیاستهای متخذه ارگانهای رسمی، ذی نفوذ بوده و عکس العمل نشان می‌دهند. از جمله می‌توان از بیوت آیات عظام، ائمه جمعه، بازار و تشکلهای وابسته به آنها، نهادهای انقلابی و مطبوعات نام برد. این گروهها در زمینه سیاست خارجی، به ویژه در زمان دولت موقت و حاکمیت لیبرال ها، به خاطر اختلافاتی که در نحوه اعمال سیاست خارجی وجود داشت، اغلب عکس العملهای شدید و جدی نشان داده و بر روند تصمیم گیری سیاست خارجی تاثیر می‌گذاشتند، ولی پس از عزل بنی صدر و تفاهم و یکپارچگی که به خاطر تحقق حاکمیت خط امام و اعمال سیاست نه شرقی، نه غربی به وجود آمد، کمتر مشاهده شده، در این زمینه، نظرات متفاوتی داشته باشند. از سوی دیگر، چون مسائل سیاست خارجی از پیچیدگی خاصی برخوردار است و آگاهی کافی از مسائل بین المللی را ایجاب می‌کند، گروههای مزبور که فاقد نظام اطلاعاتی مستقلی از دولت هستند، علاقه چندانی به مداخله در تصمیم گیریهای سیاست خارجی نشان نمی‌دهند.

۲. رویکرد سیاسی - جامعه شناختی (غیر رسمی)

رویکرد غیر رسمی در تحلیل ساختار و روند تصمیم گیری در سیاست خارجی ج.ا.ا، بر این مفروض استوار است که متغیر تاثیر گذار در این روند ساختار اجتماعی جامعه ایرانی به طور کلی و یا خاستگاه و پایگاه اجتماعی تصمیم گیران ج.ا.ا در این عرصه می‌باشد و این متغیری است که ساختار رسمی را در این حوزه تحت تاثیر قرار می‌دهد و به آن جایگاه و سهمی فرعی می‌بخشد. به این معنا، رابطه ساختار اجتماعی و سیاست خارجی را می‌توان از دو بعد مورد بررسی قرار داد. یکی ساختار کلی یا وضعیت تاثیر جامعه مدنی بر سیاست خارجی و دیگری تاثیر بخشهای مختلف یا ترکیب نیروهای اجتماعی بر جهت گیریهای سیاست خارجی. از بعد اول، سیاست داخلی و خارجی هر کشور، بازتابی از نمای فیزیکی و وضعیت کلی جامعه قلمداد می‌شود که در آن، عواملی همانند سنت و مدرنیته، میزان توسعه جامعه مدنی، همگونی یا ناهمگونی هویت یا بحران هویت دخالت دارند.

اما از بعد دوم، هژمونی یک طبقه یا ترکیبی از چند طبقه اجتماعی یا گروههایی که قادر شده اند هدایت عمومی جامعه را در دست خود گیرند، مورد توجه قرار دارند. رویکرد نخست به تحلیل ساختار اجتماعی جامعه ایرانی و تاثیر آن بر سیاست خارجی اشاره دارد و و رویکرد دوم، به تحلیل جامعه شناختی هیأت حاکمه در ایران می‌پردازد. در چارچوب رویکرد دوم، محمود سریع القلم در اثر خود با عنوان ایران و جهانی شدن؛ چالشها و راه حل ها، به تاثیر خاستگاههای اجتماعی و تجربیات تاریخی تصمیم گیران ج.ا.ا بر نحوه مواجهه آن با جهانی شدن و به دنبال آن اقتصادی نبودن تاکید دارد. او می‌گوید اینکه ج.ا.ا یک پدیده اقتصادی نیست، نه تنها با خاستگاه ایدئولوژیک آن تطابق دارد بلکه با پایگاه طبقاتی رجال سیاسی و نخبگان سیاسی و ابزاری آن نیز سنخیت دارد. رجال ج.ا.ا از بومی ترین و محلی ترین اقشار اجتماعی ایران بودند و اشراف، سرمایه داران، صاحبان صنایع، بانک داران، مالکین بزرگ و... در زمره رجال سیاسی انقلاب اسلامی ایران نبودند. به تعبیر متخصصین اقتصاد سیاسی، رجال ایران بین الملل گرا نبودند. و از همین زاویه هم هست که اینها در مبارزات، ضد خارجی و ضد غربی تعریف می‌شوند.

۳. نظریه ساختار-کارکرد گرایی و سیاست خارجی

همان گونه که گذشت، تصمیم گیری در سیاست خارجی، تحت عنوان نظام تصمیم گیری از آن یاد می‌شود تا سیستم را به ذهن متبادر کند که ورودی از دادههای وجود دارد و فرآیندی که این دادهها را تبدیل به ستانده که همان تصمیم باشد، می‌کند. شکل تکامل یافته نظریه سیستمها را بایستی در نظریه ساختار- کارکرد گرایی پارسونز جست و جو کرد.

به نظر تاجیک: در ایران امروز، شکل گیری ساختارهای شخصی متعدد و متنوع، منجر به تکرر مراکز قدرت موازی، غیر مسئول و ناکارآمد شده که اغلب در حال رقابت، کشمکش و تعارض با یکدیگر هستند. در همین شرایط، با ساختار بوروکراتیکی مواجه هستیم که تناسب

و رابطه سازواره‌ای میان اجزای آن دیده نمی‌شود و در عین متورم بودن، در عمل، از کارایی لازم برخوردار نیست و همین موضوع است که به دشواری می‌توان نگه داشت الگو را از طریق انگیزش‌های افراد را نگهداری کرد، چرا که از دیدگاه پارسونز، موارد چهار گانه یکی پس از دیگری باید اتفاق بیافتد و هریک پیش نیاز قبلی است و حلقه‌ها و چرخ دنده‌هایی هستند که در مجموع برای انجام یک کار تعبیه شده‌اند. اگر یک پارچگی اتفاق نیافتد، سکون یا نگه داشت الگو دچار مشکل می‌شود و این همان چیزی است که تاجیک به عنوان رقابت، کشمکش و تعارض در نظام سیاست خارجی ج.ا.ا از آن یاد می‌کند که نتیجه آن ناکارآمدی و انفعال است.

در این خصوص، مفروض گرفتن خواست ج.ا.ا برای انطباق با محیط متحول بین المللی ما را دچار اشتباه درک واقعیت می‌کند، در حالی است که در بسیاری موارد یا مقاطع زمانی، عدم انطباق، نوعی انتخاب از سوی جمهوری اسلامی و سیاست خارجی آن بوده نه گزینه تحمیلی به آن به دلیل معضلات ساختاری. در واقع، ج.ا.ا در بیشتر مقاطع زمانی، در تصمیمات سرنوشت ساز و فیصله بخش، به جز برخی استثناها، در پی انطباق محیط خارجی با خواست و اراده خود بوده، نه برعکس آن.

اگر ج.ا.ا بخواهد از انفعال در سیاست خارجی به درآید، راهی جز مسیر سیستمی ندارد. نمی‌توان این شاخص‌ها را در مقام عمل از هم جدا کرد و هم بستگی آنهاست که سیاست خارجی فعال را به ارمان می‌آورد، همان طور که چهار تکلیف پارسونز با نگاه سیستمی یک برون داد مشخص را دنبال می‌کند.

شکل‌گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در مراکز عالی قدرت طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰

۱. مدیریت و اجرای سیاست خارجی ج.ا.ا در مراکز عالی قدرت

برای هدایت تحقیق، به طرح یک مفهوم سازی می‌پردازیم. سه دایره متداخل در نظر گرفته می‌شوند. دایره مرکزی مرکب است از مقام رهبری، ریاست جمهوری، شورای عالی امنیت ملی و وزارت امور خارجه. دایره دوم، قانون اساسی است که اختیارات قوه مجریه را بین رهبری و ریاست جمهوری تقسیم نموده است و دایره سوم، سازمان حکومتی ج.ا.ا است. در واقع این سه دایره مفهومی، نحوه مدیریت سیاست خارجی ج.ا.ا را تعیین می‌کنند. دایره مرکزی، مدیران سیاست خارجی ج.ا.ا هستند و دو دایره دیگر، محدودیت رفتاری و چارچوب حرکت را معلوم می‌کنند.

نکته مهم و اساسی در ساختار قانون اساسی، این است که، مدیریت مقام رهبری و روسای جمهور بر قوه مجریه و به دنبال آن بر سیاست خارجی ج.ا.ا، به صورت هم عرض پیش بینی نشده است بلکه مقام رهبری به عنوان فرد اول کشور و پس از وی روسای جمهور قرار دارند. رابطه رهبری و روسای جمهور در اینجا صرفاً در چارچوب اقتدار حاکمیتی باقی نمی‌ماند که فرض کنیم رهبری در جایگاه مقام اول کشور به خواهند در سیاست خارجی اعمال نظر و مدیریت را داشته باشند و رئیس جمهور لازم باشد تمکین کند بلکه آن چیزی که به عنوان مبدأ مشروعیت نظام ج.ا.ا محسوب می‌شود، ولایت الهی است که منتقل می‌شود به فقیه (اشاره به سخنان رهبری در سال ۱۳۸۵) و در نتیجه اگر رئیس جمهوری سیاست‌هایی را اعلام کند که قاعدتاً مردم با آن موافقت کرده‌اند اما تعیین سیاست‌های کلی نظام که دست ولی فقیه است، ظاهراً این حق را به او داده است که رأی مردم را وتو کند. اینجا دیگر بحث خلاف شرع بودن یا نبودن نیست. بحث این است که خلاف مصلحت است چون نظر ولی فقیه این است که او می‌تواند آن حق و خواست و رأی ملت یا نمایندگان ملت را به این وسیله وتو کند (Damavandi, 2017).

در دایره مرکزی مفهومی، از شورای عالی امنیت ملی یاد کردیم. این شورا در اصل یکصد و هفتاد و ششم قانون اساسی ذکر نام شده است. این اصل بیان می‌دارد که "به منظور تامین منافع، پاسداری از انقلاب اسلامی و تمامیت ارضی و حاکمیت ملی شورای عالی امنیت ملی به ریاست رئیس جمهور تشکیل می‌گردد." وظایفی که براین شورا تعیین شده است به طور خلاصه عبارتند از: تعیین سیاست‌های دفاعی-

امنیتی در محدوده سیاست‌های کلی تعیین شده از طرف مقام رهبری، هماهنگی فعالیت‌ها در راستای این سیاست‌ها و بهره‌گیری از امکانات مادی و معنوی کشور برای مقابله با تهدیدات. مصوبات شورا هم پس از تأیید مقام رهبری قابلیت اجرا دارد. اعضا شورا ده نفر هستند که چهار نفر مستقیماً و سه نفر غیر مستقیم به رهبری مربوط می‌شوند و در نتیجه تصمیمات شورا که توسط اکثریت انجام می‌شود، به صورت محسوس و مشخص در راستای ارزش‌های تعیین شده رهبری در سیاست خارجی خواهد بود.

دایره دوم مفهومی در خصوص مدیریت سیاست خارجی ج.ا.ا، قانون اساسی است. قانون اساسی به عنوان سند حقوقی، اختیارات حکومت را تعیین، اصول رفتار سیاسی را مشخص، و رابطه میان شهروند و دولت را معین می‌کند. به طور سنتی، معنای سیاسی قانون اساسی به مجموعه‌ای از نهادها و رویه‌ها اطلاق می‌شود که به یک رژیم سیاسی، هویت می‌بخشد. مطابق این معنای سیاسی از قانون اساسی، تنها «برخی ترتیبات و نه ضرورتاً مهم‌ترین آنها»، در قالب قانون موضوعه تدوین می‌شود. قانون اساسی ج.ا.ا منبعث از انقلاب اسلامی هم هست و انقلاب اسلامی هم ماهیتی جدای از انقلاب‌های کلاسیک ندارد و همگی در داعیه دار بودن تغییر نظم بین‌المللی، همگام و هم‌جهت‌اند. اسپوزیتو، حقیقت قانون اساسی ج.ا.ا را به وضوح نشانگر وجه اسلامی سیاست خارجی در شکل مبارزه جویانه‌ای می‌داند که هدفش اتحاد دنیای اسلام و گسترش حاکمیت خداوند در روی زمین است (Esposito, 2018) اما نگاهی عمیق‌تر به قانون اساسی از بعد حقوقی سیاست خارجی، اسلام مبارزه جویانه تنها خروجی آن نیست.

سیاست خارجی مصرح در اصول یکصد و پنجاه و دوم تا یکصد و پنجاه و پنجم این قانون اساسی نیز براساس نفی هرگونه سلطه جویی و سلطه‌پذیری، حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور، دفاع از حقوق همه مسلمانان و عدم تعهد در برابر قدرت‌های سلطه‌گر و روابط صلح‌آمیز متقابل با دول غیر محارب، استوار است. قاعده حقوقی این اصول متکی است بر آن چه که در توضیح مقدمه این قانون گذشت. به طور واضح، قانون‌گذار در این اصول، وجه اسلامی را و نه نظریه‌های سیاسی را مد نظر داشته است. اگر سخن از نفی هرگونه سلطه جویی و سلطه‌پذیری می‌رود، در وهله نخست، تفکر و رفتار اسلامی را مد نظر دارد و نه یک دوگانه‌ای که از دل آن صرفاً مبارزه بیرون بیاید و خود نظام ج.ا.ا را هم در شمول می‌گیرد که در فرامرز، مرتکب سلطه‌گری نشود و سلطه‌پذیری هم مضیق به سلطه سیاسی نشود. اگر گرامشی در نظریه پردازی استیلاء، می‌گوید هر قدرت (در دنیا) که بتواند بهتر از سایرین افکار را هدایت کند، می‌تواند با قبولاندن جهان بینی خود، رهبری فرهنگی و هدایت افکار را به دست گیرد (Dowlatabadi & Shafiei Seif, 2018)، از یک حقیقت سلطه جویی و سلطه‌پذیری فرهنگی و فکری بین‌المللی سخن می‌گوید که به مراتب، کارایی و اثر بخشی آن، از زور و قدرت اقتصادی فراتر است. پژوهش حاضر می‌تواند این ادعا را داشته باشد که در سال‌های پس از جنگ (۱۳۶۸ به بعد)، نظام ج.ا.ا در حالی که به نظر خود، در حال مبارزه با نظام سلطه سیاسی غرب بوده است، در پشت صحنه، سبک زندگی مردم توسط همان سلطه‌گران، حداقل در میان بخش‌های گسترده‌ای از جوانان در راستای جهان بینی آن‌ها تغییر کرده است. رهبری نیز در بیانیه گام دوم انقلاب به این حقیقت اذعان دارند که «تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران، زیانهای بی‌جبران اخلاقی و اقتصادی و دینی و سیاسی به کشور و ملت ما زده است» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷).

کنار هم قراردادن مجموع موارد گفته شده (برداشت متنی و ساختاری سیاست خارجی از قانون اساسی) این نتیجه‌گیری را حاصل می‌کند که اولاً در قانون اساسی ج.ا.ا هیچ نهادی به صراحت به عنوان مسئول تدوین و تنظیم و مدیریت سیاست خارجی معرفی نشده است. اشاره اصل سوم به دولت ج.ا.ا نیز با توجه به فصلی که این اصل در آن جای گرفته است یعنی فصل مربوط به اصول کلی، نه به قوه مجریه که به کلیت ج.ا.ا اشاره دارد. ثانیاً با وجود یک قوه مجریه دوگانه بر اساس اصول ۱۱۳ و ۶۰، عملاً نهاد قوه مجریه در تعیین سیاست خارجی (سیاست‌گذاری، مدیریت و تصمیم‌گیری) کنار گذاشته شده است و سیاست خارجی بیش از آنکه در اختیار رئیس‌جمهوری و قوه مجریه باشد (همانطور که در نظام‌های دموکراتیک شاهد هستیم) موضوعی مرتبط با وظایف رهبری محسوب می‌شود. در اینجا عملاً نوعی تناقض را هم در سیاست

گذاری و مسئولیت‌پذیری به وجود آورده است بدین صورت که قوه مجریه اگرچه نقش اساسی در سیاستگذاری خارجی ندارد اما عموماً تنها نهاد مسئول و پاسخگو در این رابطه به حساب می‌آید. یک نکته ظریف و مهم هم در اینجا وجود دارد که نباید از آن غافل شد و آن اینکه آنچه برای نویسندگان قانون اساسی اولویت نداشته نقش سیاست خارجی در تامین رشد و توسعه اقتصادی کشور بوده است و در هیچ یک از اصول و مقدمه قانون اساسی، این پیوستگی به چشم نمی‌خورد.

در ج.ا.ا، نظام سیاسی به شکلی، استثنایی است و قوه مجریه دو رکنی است، یعنی این قوه توسط مقام رهبری و رئیس‌جمهور اعمال می‌گردد و به همین علت در عنوان پژوهش، واژه مراکز عالی قدرت آمده و ناظر به همین دو رکنی بودن قوه مجریه است و قوای سه گانه هم هرچند از هم تفکیک شده اند اما زیر نظر ولایت امر قرار می‌گیرند و حل اختلاف آن‌ها بر عهده مقام رهبری است. (اگرچه قانون اساسی سخن صریح در مورد متولی سیاست خارجی ندارد) اما با توجه به اینکه ولایت مطلقه فقیه دارای اختیارات حکومتی موسع است و محدود به احکام اولیه و ثانویه نمی‌شود و حکم حکومتی بر همه احکام شرعیه فرعیه مقدم است و موارد چندی در امور خارجی از جمله تعطیلی حج، فرمان قطع رابطه با مصر صدور حکم ارتداد سلمان رشدی در این رابطه صورت گرفته است. بنا براین مقام رهبری، نقش قاطعی در مدیریت و رهبری سیاست خارجی دارد و سایر نهادهای تصمیم‌گیر سیاست خارجی، مستقیم یا غیر مستقیم، تحت نظارت مقام رهبری عمل می‌کنند و جنبه مشورتی دارند و جایگاه ریاست جمهوری در طول جایگاه رهبر قرار دارد.

۲. جنگ ایران و عراق و امنیتی شدن سیاست خارجی و پیامدهای آن

جنگ تمام ابعاد سیاست خارجی را تحت تاثیر قرار داد به گونه ایی که اهداف، استراتژی و شیوه‌های تعامل و دیپلماسی جنگی بر سیاست خارجی ج.ا.ا حاکم شد و در یک کلام، سیاست خارجی کشور در دوره جنگ امنیت محور شد (دولت‌آبادی و شفیعی سیف ۱۳۹۷) به باور نگارنده اگر هیچ یک از عوامل تاثیر گذار برای امنیتی شدن سیاست خارجی ج.ا.ا هم وجود نداشت، خود جنگ عراق با ایران برای این موضوع کافی بود و حوادث بعدی این دوره مانند ماجرای تروری که در ۱۷ شهریور سال ۱۳۷۱ در رستورانی به نام میکونوس در شهر برلین آلمان اتفاق افتاد و چهار نفر از جمله دبیر کل حزب کردستان ایران کشته شدند که منجر به صدور رای از سوی دادگاه و متعاقباً شورای اروپا در سال ۱۳۷۵ در لوکزامبورگ شد و دور گفت و گوهای انتقادی اروپا با ایران را خاتمه داد نیز در همین رابطه تشدید ارایه چهره امنیتی از کشور قابل تحلیل است.

این دور از گفت و گوها با تلاش فراوان هاشمی رفسنجانی رئیس‌جمهور وقت از سال ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۵ و در هفت دور برگزار شده بود و طی آن مناسبات ایران و اتحادیه اروپا و مناسبات ایران با تک تک کشورهای اروپایی رو به توسعه نهاده بود. در طول این دوره، اروپا مخالفت خود را با قوانین فرامرزی آمریکا اعلام و با سیاست تحریم آمریکا علیه ایران تحت این عنوان که آمریکا حق ندارد قوانین داخلی خود را به شرکت‌های اروپایی تعمیم دهد، مخالفت کرد. در این رابطه ایران توانست حدود ۱۸ میلیارد دلار وام از اتحادیه اروپا دریافت کند (Dowlatabadi & Shafiei Seif, 2018).

سیاست خارجی امنیت محور براین باور است که تامین امنیت باید اولویت اول در همه ملاحظات سیاست خارجی باشد. اگر کشوری تمام سیاست خارجی خود را در خدمت امنیت ملی در مفهوم کلاسیک و سنتی آن قرار دهد و به دیگر ابعاد و نیازهای ملی در این حوزه توجه نکند، گفته می‌شود سیاست خارجی آن امنیت محور است. کشوری که نگاه امنیت محور دارد نه تنها در سیاست خارجی، منافع ملی خود را صرفاً در محدوده مشخصی و معطوف به اهداف امنیتی محض تعریف می‌کند و از این جهت بسیاری از نیازها و الزامات رشد و توسعه خود را نادیده می‌گیرد، بلکه بخش قابل توجهی از منابع و امکانات خود را نیز معطوف به بقا می‌کند و بالاجبار حوزه‌های دیگر را نادیده می‌گیرد. اجرای استراتژی بقا هم به مدیریت فردی نیاز دارد.

در مقابل سیاست خارجی امنیت محور، دولت‌های امروز بخش عمده‌ای از سیاست خارجی را به توسعه و رفاه ملی اختصاص می‌دهند و این در شرایط امروزی دنیا دیگر در حوزه اختیار قرار ندارد بلکه الزام برای بقا است. ج.ا. تحت تاثیر عوامل متعدد داخلی و خارجی، از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی و به ویژه در دوران جنگ تحمیلی و پس از آن، سیاست خارجی امنیت محور را برگزیده است.

یک نتیجه دیگر از دوران جنگ عراق با ایران این است که فرصت اندیشیدن و انتخاب استراتژی مناسب و پایه گذاری سیاست خارجی منبعث از انقلاب اسلامی را از رهبران ج.ا.ا. سلب کرد و آن‌ها را به سمت ارتباط یا قطع ارتباط با کشورها صرفا با دید کوتاه مدت و بهره گیری‌های مقطعی سوق داد. به عنوان نمونه، ج.ا.ا. در طول جنگ با فراهم ساختن انزوای خود ساخته برای خود در فضای بین المللی، دو ابرقدرت و هم چنین قدرت‌های بزرگ در جامعه اروپایی را علیه خود تحریک نمود. زمانی که جامعه اروپایی سیاست خصمانه در مورد ایران در پیش می‌گرفت، ج.ا.ا. آن را به آمریکا منتسب می‌گردانید در صورتی که اعضای جامعه اروپا در قبال ایران سیاست نسبتا مستقلى را در پیش گرفته بودند. درست در همین زمان که عضو از اعضا جامعه اروپایی را نمی‌توان یافت که به عراق تسلیحات نظامی و کشتار جمعی و تسلیحات شیمیایی ارسال نکند، ملاحظه می‌گردد که جامعه اروپایی در صدر جدول معامله گران تجاری با ایران قرار می‌گیرند. تنها در سال ۱۳۶۶ که مقارن با جنگ نفت کش‌ها بود، حسب گزارش اقتصادی و ترازنامه بانک مرکزی ج.ا.ا.، تجارت نفتی ایران با اروپای غربی به حدود ۲۹ درصد از کل صادرات نفتی ایران رسید (Aghaei, 2006).

مکانیسم بیمارگونه دیگر در سیاست خارجی که تفکر سیاسی واقع بینانه و موثر را در معرض خطر قرار می‌دهد، قیاس به نفس یا فرا افکنی است. در جنگ جهانی اول، مردم کشورهای متفقین معتقد بودند آلمان‌ها مردم فرومایه ایی بیش نیستند که کودکان معصوم شیر خوار را به قتل می‌رسانند. چنان آلمان‌ها به صورت بدی و شر مجسم در آمدند که حتی موسیقی باخ و بتهوون هم جزئی از قلمرو شیطان شد. جالب است در عین حال مردم کشورهای متفقین، خود را در راه والاترین مقاصد، یعنی آزادی و صلح و دموکراسی و غیره می‌دیدند. شگفت آور اینکه آلمان‌ها هم عینا همین عقاید را در باره متفقین داشتند.

نتیجه چه می‌شود؟ دشمن در چشم ما شر مجسم جلوه می‌کند و هر بدی و شری که در درونمان احساس می‌کنیم با فرا افکنی به او نسبت می‌دهیم و خودمان را تجسم همه نیکی‌ها می‌دانیم چون بدی‌ها همه به آن طرف منتقل شده است. نتیجه، خشم و بر آشفته‌گی و کینه علیه دشمن و تجلیل و تمجید آمیخته به خود شیفته‌گی و تهی از نقادی از خویشتن (Fromm, 2008).

وفق نظر اریک فروم، اگر فرا افکنی، با تفکر پارانوئید بیامیزد، چنان چه در جنگ‌ها رخ می‌دهد، آمیزه روانی خطرناکی بدست می‌آید که از تفکر سالم و آینده نگرانه جلوگیری می‌کند. در خصوص آثار روانی جنگ هشت ساله عراق با ایران، کارهای پژوهشی که انجام شده است منحصر به آثار روانی جنگ روی جانبازان و یا مناطق جنگی است ولی آثار روانی جنگ بر سیاست خارجی بسیار محدود و کم رنگ است. دوره مورد پژوهش این رساله یعنی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ دقیقا دوره پس از جنگ است و سیاست خارجی ج.ا.ا. از دو بیماری فوق رنج می‌برد. وقتی گفته می‌شود تفکر سالم سیاسی هم اندیشیدن به امکان‌هاست و هم احتمالات، نگارنده موردی را در سیاست خارجی ج.ا.ا. نیافته است که به عنوان یک پروژه، رفتار احتمالی به عنوان نمونه؛ احتمال قدرت اول منطقه شدن عربستان سعودی در پنج سال آتی، به دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی سپرده شده باشد. در مقابل هر آنچه که مورد اقدام قرار گرفته است در حوزه امکان‌ها بوده است و چشم انداز، برنامه‌ها و بودجه بندی، جملگی سخن از این می‌گویند که پول داده شود در حوزه امکان‌ها ولی احتمالات است که می‌شود با مطالعه و پژوهش آن‌ها را پیش بینی و مقدمات برخورد را پیشگیرانه انجام داد. به عنوان مثال اگر روی کار آمدن مجدد طالبان در افغانستان امروز، به عنوان یک احتمال، پنج سال قبل در وزارت امور خارجه مطرح شده بود و به عنوان یک پروژه به مراکز پژوهشی سپرده شده بود، آیا امروز وضعیت بهتری نمی‌داشتیم؟

تفکر بیمارگونه دیگر که بازهم ریشه قوی در جنگ‌ها دارد، به تعبیر جرج ارول در کتاب ۱۹۸۴، دوگانه اندیشی است. به عنوان نمونه ایالات متحده آمریکا اعلام می‌دارد که به استقلال کشورهای دیگر احترام می‌گذارد اما بعضاً از براندازی نظام‌های این کشورها حمایت می‌کند. تفکر دوگانه اندیشی به باور اریک فروم، نه تنها غیر انسانی و ناشی از ناخوشی است، بلکه بقای ما را در معرض خطر قرار می‌دهد. ظاهراً بسیاری براین تصورند که مرد دلیر و با شهامت می‌تواند امور را ساده و بدون پیچیدگی‌های زائد ببیند یا بی پروا به استقبال فاجعه برود و از یاد می‌برند که اغلب فردی متعصب و نادان است که با کوتاه نظری حق را تماماً به خود بدهد و دیگران را محکوم سازد (فروم ۱۳۸۷). پس از پیروزی انقلاب اسلامی، از زمان دولت موقت مهندس بازرگان، سیاست خارجی از یک سو تحت تاثیر شرایط انقلابی به وجود آمده و متاثر از طرح مطالبات جدید مردم قرار گرفته بود و از سوی دیگر به دلیل ماهیت تجدید نظر طلبانه انقلاب، منافع سایر کشورها تهدید می‌شد. از همین نقطه و زمان، دوگانگی بین ماهیت آرمانی انقلاب و واقع گرایی بین نیروهای تشکیل دهنده دولت موقت آغاز شد به این نحو که براساس تمایلات دستگاه حکومتی، سیاست خارجی ج.ا.ا می‌بایست براساس منافع ملی تنظیم گردد و تمام امکانات و توانایی‌ها برای تامین آن به کار گرفته شود و لذا منافع ملی بر منافع و مصالح اسلامی در اولویت قرار گرفته بود در حالی که دولت موقت ملزم به پذیرش محورهای مد نظر رهبر انقلاب در خصوص سیاست خارجی نیز بود (Azghandi, 2003).

نتیجه گیری از بحث‌های ذکر شده در خصوص جنگ چه در بعد جامعه شناختی و چه در زمینه روان شناختی، نشان از این می‌دهد که پس از جنگ، یک تغییر هویتی عمیق در جامعه ایران شکل گرفته است که آثار خود را در صحنه سیاست داخلی و خارجی به جای گذاشته است. به بیانی پس از جنگ، هویت مبتنی بر عناصر ملی گرایی، ارزش‌های مادی، عرف گرایی و حتی غرب گرایی جانشین هویت مبتنی بر عناصر اصول گرایی، معنا گرایی و امور ماورایی شد

۳. جایگاه ساختاری و نقش وزارت امور خارجه در شکل‌گیری اجرای سیاست خارجی ج.ا.ا

در تحلیل محتوای سخنان مقام رهبری که برای این پژوهش در حکم سند متقن تحقیقی است، در خصوص جایگاه و نقش وزارت امور خارجه ج.ا.ا، سه نوع نگاه نظری قابل استخراج است:

الف - در نگاه اول؛ ایشان، وزارت امور خارجه را «مسئول سیاست خارجی» ج.ا.ا می‌دانند. در سال ۱۳۹۳ در جمع سفرا و نمایندگی‌های خارج از کشور ابراز داشتند: «یک دیپلماسی هوشمندانه و فعال می‌تواند دستاوردهای بسیار مهم سیاسی، اقتصادی، انسانی و اجتماعی به همراه بیاورد که با هیچ حرکتی از جمله جنگهای پرهزینه و پرخطر نیز حاصل نمی‌شود و این واقعیت نشان دهنده‌ی وزن و جایگاه دستگاه دیپلماسی در مجموعه‌ی مدیریت یک کشور است. در مسئله سیاست خارجی، دستگاه‌های دیگری هم موثرند اما وزارت خارجه به عنوان یک سازمان موظف و ارتش منظم، مسئولیت اصلی را بر عهده دارد (پایگاه اطلاع رسانی (KHAMENEI.IR)

ب - در نگاه دوم؛ مقام رهبری در سخنرانی تلویزیونی در سال ۱۴۰۰ اشاره داشتند: «سیاست خارجی در هیچ جای دنیا در وزارت خارجه تعیین نمی‌شود. سیاست خارجی در همه جای دنیا مربوط به مجامع بالا دستی وزارت خارجه است؛ مجامع بالا دستی و مسئولین عالی رتبه‌ی کشور هستند که سیاست خارجی را [تعیین می‌کنند]؛ البته وزارت خارجه هم در اینها مشارکت دارد، لکن این جور نیست که تصمیم‌گیری، تابع وزارت خارجه باشد؛ نه، وزارت خارجه مجری است؛ سیاست‌های خارجی را [اجرا می‌کند]؛ اینجا در کشور ما هم همین جور است؛ در شورای عالی امنیت ملی که همه مسئولین در آنجا حضور دارند، تصمیم‌گیری می‌شود و وزارت خارجه با شیوه‌های خودش بایستی آن‌ها را عملی بکند و پیش ببرد. (پایگاه اطلاع رسانی، Khamenei.it, ۱۳۷۴).

ج - در نگاه سوم؛ مقام رهبری، در سال ۱۴۰۲، در دیدار مسئولان وزارت امور خارجه و سفرا، از دیپلماسی کارآمد سخن می‌گویند و آن را رکن اساسی در اداره کشور می‌دانند، کاملاً مشخص است که در اینجا مجدداً توجه و محوریت وزارت امور خارجه را در شکل‌گیری سیاست

خارجی ج.ا.ا مد نظر دارند. ایشان در این دیدار به شش ضابطه در تشریح یک سیاست خارجی موفق و افتخار آمیز اشاره می‌کنند: «توانایی تبیین اقناع کننده منطق رویکردهای کشور در مسائل مختلف، اولین ضابطه یک سیاست خارجی موفق و «حضور اثرگذار و جهت بخش در پدیده ها، حوادث و جریانهای مختلف سیاسی-اقتصادی جهان»، «رفع و کاهش سیاست‌ها و تصمیمات تهدید آمیز علیه ایران»، «تضعیف کانونهای خطر آفرین»، «تقویت دولت‌ها و مجموعه‌های متحد و همراه با ایران و توسعه عمق راهبردی کشور» و «قدرت تشخیص لایه‌های پنهان در تصمیمات و اقدامات منطقه‌ای و جهانی».

شواهد نشان می‌دهد هر زمان اراده فعالی حتی در کوتاه مدت در وزارت امور خارجه به وجود آمده و وزیران امور خارجه تصمیم گرفته اند بازیگر فعالی در بالا دستی نظام باشند، در کوتاه مدت توانسته اند جایگاه وزارت امور خارجه را ارتقا بدهند و مدیریت سیاست خارجی را در بخش مورد نظر از آن خود کنند اگرچه مشکلات ساختاری کماکان به قوت خودش باقی بوده است. به عنوان نمونه در افغانستان، ظهروند سفیر سابق ایران از نحوه همکاری وزارت امور خارجه با سپاه قدس یعنی ابزار اصلری ج.ا.ا برای عملیات غیرمعارف، شبکه گسترده ایی از متحدان غیردولتی، نایبان و وابستگان در سراسر منطقه شامل حزب الله، گروههای شبه نظامی عراقی، حوثیها در یمن و برخی از گروههای فلسطینی، در ابتدای مدیریت شهید سلیمانی بر این نیرو می‌گوید: نقش ایران در تحولات افغانستان، نقش خاصی است. ما در چند دهه حتی در دوره‌ای که محمد نجیب (پنجمین رئیس جمهور افغانستان از سال ۱۹۸۷ تا ۱۹۹۲) روی کار بود و ایران به مجاهدین کمک می‌کرد .

بنابراین به دلیل نقش محدود نهادهای مدنی در تعیین و جهت دهی به رویکردهای سیاست خارجی، در دوره مورد پژوهش، این خصوصیات و نگرشهای رهبری و روسای جمهور بوده که عملاً منافع ملی و استراتژیهای سیاست خارجی را تعریف کرده است. این مسأله سبب شده، جمهوری اسلامی نتواند به تصویر روشن و با ثباتی نسبت به خود و دیگران برسد و در نتیجه دچار بحران هویت و رفتارهای سردرگم در عرصه سیاست خارجی گردد. نتیجه این امر نیز تاکنون چیزی جز تغییرات مداوم سیاست‌ها و ارائه رویکردهای متناقض در عرصه سیاست خارجی و روابط بین المللی جمهوری اسلامی نبوده است .

وضعیتی که تعقیب منافع ملی را نیز همواره دشوار کرده است. در نتیجه حتی اگر هم ج.ا.ا می‌خواسته سیاست خارجی را دنبال کند این موانع آن میزان قوی و جدی بودند که آن را تنزل به روابط خارجی دهند. در «روابط خارجی»، نشانی از استراتژی متکی بر قدرت ملی و منافع ملی نیست. اشتباه متداولی که در ذهن رهبران ج.ا.ا طی سالیان پس از انقلاب شکل گرفته است این است که هژمونی عظیم و پیش برنده انقلاب اسلامی را که خود رابطه ساز و دارای هویت فراملی است را با هویت ملی، هم عرض و کاملاً در یک راستا پنداشته و تصور کرده اند که انقلاب اسلامی به خودی خود، هم نقش فراملی ایفا می‌کند و هم هویت ملی را در راستای اهداف ملی، سازمان دهی می‌کند، در حالی که این اتفاق در عمل صورت نگرفته است. در نتیجه نه تنها تلاش موثری در جهت عمق بخشی به هویت ملی انجام نشده بلکه نوعی ملی هراسی هم حاکم بر گفتمان مسلط این دوران شده و خرده گفتمان‌هایی خلق گردیدند که هر کدام نقشی برای نظام و استراتژی خارجی، تصویر و ترسیم و تجویز کردند.

نتیجه‌گیری

سیاست خارجی همواره در راستای کسب منافع ملی و قدرت ملی، دارای اهمیت و اعتبار بوده است. چگونگی شکل گیری سیاست خارجی در دوران پس از انقلاب اسلامی، از جمله موارد مهم پژوهشی است که آثار آن بر زندگی مردم عادی هم قابل مشاهده است. خلیلی می‌گوید: پس از انقلاب، به دلیل فقدان تجربه پرورده شده به همراه ویژگی‌های ایدئولوژیک یکسان انگار، سیاست خارجی ج.ا.ا اسیر ذهنیت انقلابیون شد (خلیلی، ۱۳۹۷). نتیجه و برون داد این ذهنیت این بود که عدم اجماع و عدم توافق در تصمیم گیری و عمل اتفاق افتاد، چرا که انقلابیون خود به لحاظ اندیشه و شخصیت، متعدد و متکثر بودند. طیفی از کسانی که اندیشه‌های لیبرالیستی داشتند تا اندیشه‌های تند

رادیکالی، در مجموعه انقلابیون قابل مشاهده بود و همه هم تمایل داشتند که اگر قدرت سیاسی و به ویژه قوه مجریه را در دست داشته باشند، سیاست خارجی وفق اندیشه‌های خود را طراحی و پیاده سازی کنند.

فقدان دستگاه‌های سیاست گذاری حرفه ایی که هسته اولیه سیاست خارجی را شکل دهد و همینطور اجرای آن در قدم اول، امکان هرگونه پیش بینی را برای تدوین راهبرد سلب می‌نمود و نتیجه این شد که فرصت برنامه ریزی به موقع و آمادگی از پیش و لازم برای تعامل با قدرت‌های منطقه ایی و جهانی را زایل می‌کرد و کشور را در بهترین شکل، با واقعیت طرح‌ها و برنامه‌های تدوین رقبا و دشمنان روبرو کرد و در این شرایط، قدرت ابتکار و چانه زنی را از مدیران سیاست خارجی سلب نمود. تحولات سیاست خارجی ج.ا.ا بیشتر به عنوان مرکب جهت گیری ایدئولوژیک و نه استراتژی سیاست خارجی، صورت بندی شد.

انقلاب اسلامی که به عنوان پدیده شگرف قرن ما در ایران شکل گرفت، در بطن خود هم سیاست داخلی و هم سیاست خارجی را دیکته می‌کرد و انقلابیون هم تنها این موارد را در قانون اساسی مدون کردند و این اشتباه هم در اذهان به وجود می‌آمد که کشور انقلابی، سیاست خارجی انقلابی دارد و نیازی به تدوین و داشتن استراتژی در سیاست خارجی وجود ندارد. اما رویارویی با واقعیت‌های فضای بین الملل، چیز دیگری را پیش روی مراکز عالی قدرت ج.ا.ا قرار می‌داد که ناگزیر بودند برای آن، سیاست‌هایی را تدوین و اجرا نمایند.

جنگ هشت ساله عراق با ایران، خود معضل بزرگی بود که تمامی معادلات را نیز به هم زد. به بیانی سیاست خارجی در طول جنگ، کاملاً امنیتی محور شد و عملاً دستگاه دیپلماسی و وزارت امور خارجه از کار افتادند و همه توان کشور در این قرار گرفت که کشور را در شرایط جنگی اداره کند. اگرچه جنگ از سوی یک کشور همسایه تحمیل شده بود، اما اغلب کشورهای منطقه که روی خوشی از صدور انقلاب به کشورهای خود نداشتند، به همراه کشورهای بزرگ غربی، در کنار حاکم عراق علیه ایران ایستادند. تنها پس از برقراری آتش بس و پایان جنگ است که مجدداً سخن از سیاست خارجی به میان می‌آید، یعنی سال‌های پس از ۱۳۶۸. این پژوهش هم در همین راستا، سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ را مبنای پژوهش قرار داده تا دریابد طی ۳۲ سال، سیاست خارجی چگونه شکل گرفته است.

تفوق و برتری مقام رهبری در نظام مدیریتی سیاست خارجی ج.ا.ا، بیان یک حقیقت ساختاری و شهودی در نظام ج.ا.ا هم هست که مقام رهبری انقلاب چه در داخل و چه در خارج، به عنوان تنها فرد قدرتمند نظام ج.ا.ا محسوب می‌شوند. البته این نظر شیوع یافته که مقام رهبری در سیاست خارجی، فعال ما یشا هستند، ضمن اینکه یک باور غیر محققانه و ساده انگارانه است، با این بحث که “رهبری سیاست خارجی” برعهده ایشان است، به کلی متفاوت است، چرا که پژوهش دریافته است که مقام رهبری در طول دوره پژوهش (۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰) و چهار رئیس جمهور، همواره سعی کرده اند روسای جمهور در اعمال نظرات شان در سیاست خارجی محدودیتی نداشته باشند و صرفاً حیطة اقدام را مدیریت کرده اند و هشدار داده اند که از خطوط قرمز ترسیم شده ایشان عبور نشود.

رهبران خارجی هم به تدریج پذیرفته اند که ایشان فرد اول نظام ج.ا.ا هستند و سخن نهایی را در سیاست خارجی باید از ایشان بشنوند. علت اینکه پس از انتخاب رئیسی به ریاست جمهوری، موضوع رابطه با عربستان و امارات متحده عربی هم سمت و سوی بهتری پیدا کرده، همین است که از ایران اکنون یک صدا در سیاست خارجی به گوش می‌رسد و این برای کشورها قابل قبول تر است .

به طور کلی و سوای از سیاست خارجی، این پژوهش ضمن این که ابا دارد اصطلاح دوگانه حاکمیتی را به کار برد چون در آن نوعی جهت گیری فکری را پنهان می‌بیند، اما دوگانه مدیریتی قوه مجریه را یک واقعیت ساختاری می‌داند که همواره سبب اختلاف بوده و فراتر از آن، گاه به شکل منازعه نمود یافته است که در دوره‌های مختلف خود را نشان داده است و می‌توان گفت از ساختار حقوقی پیچیده قانون اساسی ایران نشأت می‌گیرد. شواهد تاریخی نشان می‌دهد در همه ادوار انقلاب و دولت‌های آن، این اختلاف وجود داشته و خود را بروز داده است.

یک دو گانه دیگر غیر ساختاری اما بنیادی در سیاست خارجی ج.ا.ا هم وجود داشته که در طول سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ در قالب جریانات سیاسی نمود عینی یافته و آن عبارت است از آن چه رضانی به عنوان “آرمان گرایان انقلابی” و “واقع گرایان انقلابی” یاد می‌کند. تاکید دارد که دیدگاه آرمان گرایان انقلابی، حول برپایی نظم جهانی اسلامی از طریق پیگیری نوعی سیاست خارجی مواجهه جویانه در قبال شرق و غرب شکل گرفته است این خط مشی به زیان مصالح کشور و حداقل در دهه اول انقلاب، ایران را در انزوای بین المللی قرار داد (رضانی ۱۳۸۰). فیروزآبادی براین نظر است که این دو دیدگاه واقعیت انکار نشدنی هستند اما هیچ یک (آرمان گرایی و واقع گرایی)، به تنهایی کفایت نمی‌کنند و قرین موفقیت نیستند زیرا این دو لازم و ملزوم یکدیگرند و دو بخش لایتجزای گفتمان واحد “آرمان گرایی واقع بین” هستند. از این رو، سیاست خارجی در عمل در صورتی که هر دو را به اجرا بگذارد، موفق و مطلوب خواهد بود. “آرمان گرایی در اندیشه و نظر” و “واقع گرایی در عمل و رویه” (Firoozabadi, 2014).

موضوع دیگر اینکه مشخص کنیم از سیاست خارجی “انقلاب اسلامی”، “جمهوری اسلامی”، “ایران” به تفکیک سخن می‌گوئیم یا اینکه در عمل ما با کشوری به نام ایران مواجهیم که در عرصه بین الملل، دارای کنش است. بدیهی است ایران به عنوان یک ظرف، موقعیت جغرافیایی، مرزهای مشخص و حاکمیت در نظام بین الملل است. اما در مقام نظر و تحلیل و بررسی نقش عوامل شکل دهنده سیاست خارجی ایران، ناگزیریم جایگاه انقلاب اسلامی، نظام جمهوری اسلامی و قانون اساسی را از یکدیگر تفکیک و باز شناسیم. اگر “انقلاب اسلامی” را اصل بگیریم و قائل به استمرار آن باشیم و جمهوری اسلامی و قانون اساسی را در طول انقلاب و نتیجه‌های آن بدانیم، با یک وضعیت مواجه هستیم که نام حاکمیت انقلابی یا نظام انقلابی را باید به آن بدهیم. این حاکمیت، تجلی اراده توفنده ملتی خواهد بود که یک حاکمیت را سرنگون کرده و می‌خواهد به ساخت جامعه ایی جدید همت بگمارد. جامعه جدید باید همگون باشد و مخالفتی را بر نمی‌تابند. گویا تاریخ آخرین فرصت را به آن‌ها داده است، به گونه ایی ناشکیبا پایان تاریخ را انتظار می‌کشند اما اگر نظام جمهوری اسلامی را به عنوان تجسد و تجسم انقلاب، اصل بگیریم که قانون اساسی خاص خود را هم دارد، در این صورت این نظام جمهوری اسلامی در یک نظام بوروکراتیک، سیاست داخلی و سیاست خارجی دارد که در کنار هم، برای بقای نظام تلاش می‌کنند.

با عنایت به نکات فوق، فرضیه پژوهش دال براین است که سیاست خارجی ج.ا.ا، در تعامل ساختاری و دایمی مراکز عالی قدرت طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ ساخته شده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسندگان مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Aghaei, D. (2006). Iran's Foreign Policy During the Eight-Year War with a Focus on the European Community's Role. *Journal of the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran*(73), 1-34.
- Azghandi, A. (2003). *The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*. Qom Publications.
- Damavandi, A. (2017). Examining the Power Struggle in the Structure of the Islamic Republic of Iran. *Nations Research Monthly SER* - 2(24), 5-10.
- Dowlatabadi, A., & Shafiei Seif, M. (2018). *From Hashemi to Rouhani: An Analysis of Iran's Foreign Policy*. Tisa Publications.
- Esposito, J. (2018). *The Iranian Revolution and Its Global Impact*. Chapakhsh.
- Firoozabadi, J. D. (2014). *The Discursive Cycle in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran from the Bazargan Administration to the Rouhani Administration*. Mokhatab Publications.
- Fromm, E. (2008). *Will Man Prevail?* Morvarid Publications.
- Khalili, M. (2018). *An Institutional Perspective on Foreign Policy*. Mizan Publications.
- Naqibzadeh, A. (2009). *The Decision-Making Process in Iran's Foreign Policy* [Islamic Azad University].
- Ramazani, R. (2001). *An Analytical Framework for Examining the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*. Nashr-e Ney.
- خلیلی, م. (۱۳۹۷). نگاهی نهاد گرا به سیاست خارجی. نشر میزان.
- تحولات اقتصادی و اجتماعی در سیاست خارجی ج.ا.ا. (۱۳۹۰). مجله سیاست دوره ۴۱، شماره ۲ نقش